

ATIK VÂLİDE CAMİİ SIR OLMUŞ NAKKAŞLARIN SIRLI NAKIŞLARI

ZEHRA ÇEKİN

Süheyl Ünver'in Atik Vâlîde Camii minyatürü.

FOTOGRAFLAR: MURAT GÜR

TAHTA geçmeden yirmi yıl önce II. Selim, oğlu Murad'ı doğuran çok sevdiği karısı Nurbânû Vâlîde Sultan için Üsküdar'da bir külliye yaptırmaya karar verir:

“Ferzend-i ercümend oğlum Murad tâle bekauhu vâlidesi seyyidetül mühaddarat ilâ ahirihi damet ismetühâ canibinden Üsküdar'da bina olunacak...”

“Ömrü uzun olsun, şerefli oğlum Murad'ın annesi, mümin hanımların ismetli efendisi tarafından Üsküdar'da bina olunacak...”

Sultan, adına yaptırdığı ve kendisini dâima hatırlatacak olan muhteşem Selimiye'nin mimarına işi emanet ederken onu över:

“Kıdvetül-emacit vel-ekârim Sinan zîde mecduhu...”

“Şereflilerin ve neciblerin tâbi olup boyun eğdikleri Sinan'ın şânı artsın...”

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın deyişiyle

“en müşkül tertipleri ezberlenmiş bir şey gibi icat eden, aradığını kendinde bulan ... her eserinde yeni şekiller aramaktan hoşlanan ve bazen bulduklarını âdeta kaybetmekle iktifa eden ... kendinden sonra gelenlere pek az bir şey bırakan” Sermimarân-ı hassa Koca Sinan tabii ki bu övgüyü boşa çıkarmaz; göreceği son padişah olan III. Murad'ın saltanatı sırasında külliye inşa eder (Yapının plan ve ilk inşaatından sonra Mimar Davud tarafından tamamlandığını kaydedenler de vardır). Venedik (veya yahudi) asıllı Nurbânû Vâlîde, kocasının Ayasofya'daki türbesine gömüldüğünde gözleri arkada kalmamıştır.

Tanpınar, denize hâkim bir tepe üzerine inşa edilen ve diğer selâtin camiler gibi merkezî yerde bulunmayıp تنها sokaklarla çevrelenen bu camide “semt ile çok iyi anlaşılan bir kendi içine çekiliş” olduğunu söylerken Yahya Kemal'in “Atik-Valde'den İnen Sokakta” şiirini hatırlıyordu elbet:

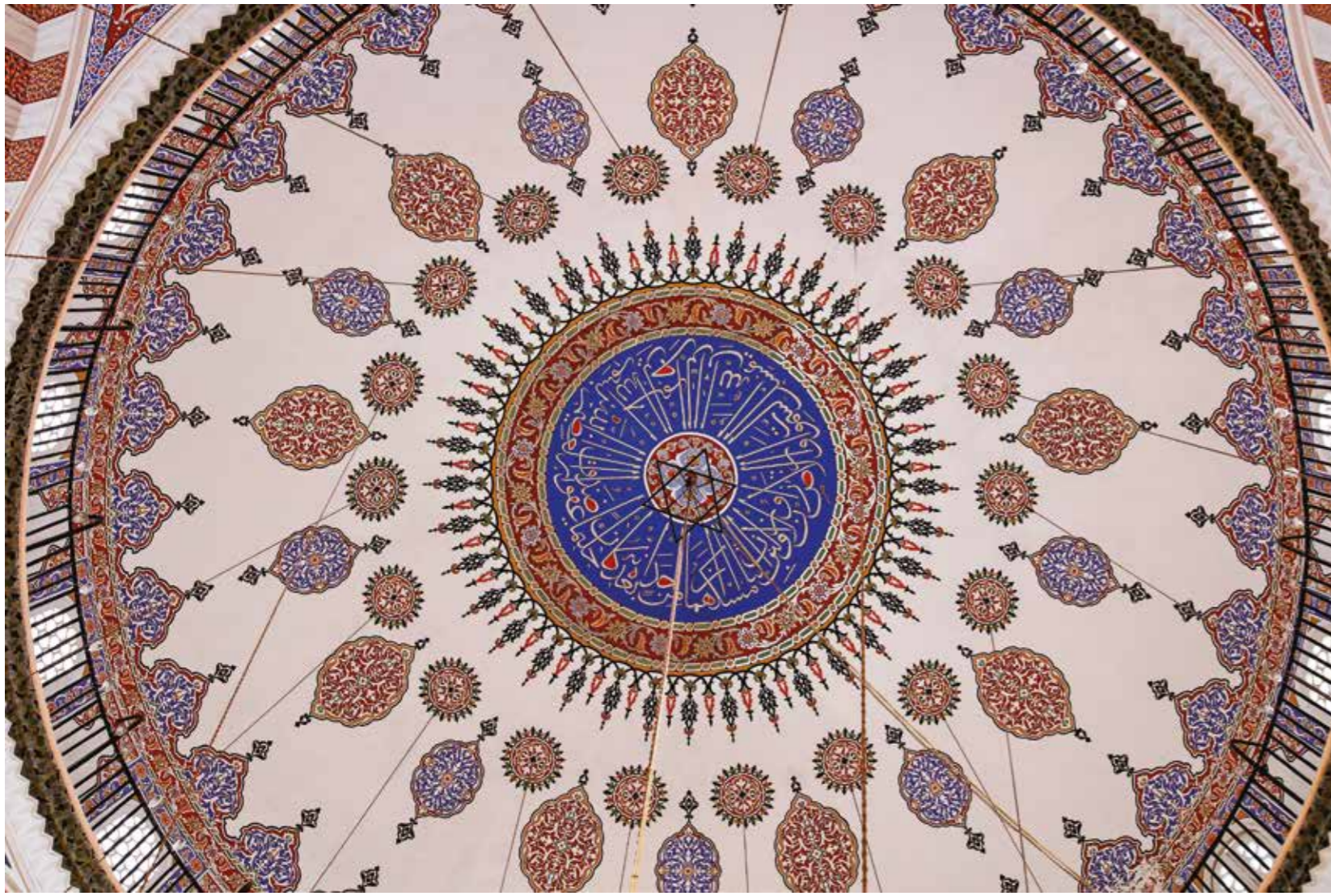

Atik Vâlîde Camii dış görünüşü.

*İftardan önce gittim Atik - Valde semtine,
Kaç def'a geçtiğim bu sokaklar, bugün yine,
Sessizdiler. Fakat Ramazan mâneviyyeti
Bir tatlı intizâra çevirmiş sükkûneti;
Semtin oruçlu halkı, süzülmüş benizliler,
Sessizce çarşıdan dönüyorlar birer birer;
Bakkalda bekleyen fıkârâ kızıcağızları
Az çok yakından sezdiriyor top ve iftarı.
Meydanda kimse kalmadı artık bütün bütün;
Bir top gürültüsüyle bu sâhilde bitti gün.
Top gürleyip oruç bozulan lâhzadan beri,*

*Bir nurlu neş'e kapladı kerpiçten evleri.
Yâ rab nasıl ferahlı bu âlem, nasıl temiz!
Tenhâ sokakta kaldım oruçsuz ve neş'esiz.
Yurdun bu iftarından uzak kalmanın gamı
Hadsiz yaşattı rûhuma bir gurbet akşamı.
Bir tek düşünce oldu tesellî bu derdime:
Az çok ferahladım ve dedim kendi kendime:
“Onlardan ayrılış bana her an üzüntüdür;
Mâdem ki böyle duygularım kaldı, çok şükür.”*

—Yahya Kemal Beyatlı

Küllüye önceleri Vâlide Sultan adı ile tanınmış, ama III. Ahmed'in annesi Gülnûş Vâlide Sultan'ın Üsküdar iskele meydanına yaptırdığı külliyyeden sonra Eski Vâlide, Vâlide-i Atik veya Atik Vâlide diye anılır olmuştur. Külliyyenin vakfı ihtiyacın tam olarak karşılanmasına azamî ihtimam göstermiştir. Darüşşifâ ve hamam hastalara şifa verirken, imaret fakirleri doyurmuştur. Evliya Çelebi, cuma geceleri imarete zerde ve pilav verildiğini ve sekizyüz kişinin hizmet ettiğini yazmaktadır. Külliyyenin tabhâne, tımarhâne ve misafirhânesi önce III. Selim'in Nizam-ı Cedid süvarilerine, sonra da Alemdar Mustafa Paşa'nın süvarilerine kışla olarak tahsis edilmiştir. Medrese ve dârülhadis II. Abdülhamid'den sonra Şâbâniye Tekkesi olarak kullanılmıştır. Tımarhâne sonradan akıl hastahanesi olarak hizmet görmüştür. Külliyyenin önemli bir kısmı, maalesef, yakın zamanlarda inşa edilen cezaevinin içinde kalmıştır.

“İnsan ne kadar çok cami görmüş olursa olsun, Atik Vâlide'yi ziyaret et-

menin duygusu gene de benzersizdir” diyen Murat Belge, arazi eğimlerini “neredeyse bir avantaj gibi kullanabilen” Sinan'ın, Toptaşı semtinin inişli yokuşlu arazisinden de “olağanüstü perspektifler elde ettiğini” söyler. Mesela, “cami avlusundan inilen asimetrik medrese, onun dershanesi, dersane çıkıntısının dışarıda, sokakta oluşturduğu geçit, nefis perspektifler yaratır.”

Evliya Çelebi'nin, “tarif olunmaz bir hayr-i azîm” ve “güya nurdan bir kubbedir” diye bahsettiği caminin iki narin minaresinde köşeli ve süslü birer şerefe vardır. Camiyi kuzey, doğu ve batı yönlerinde çevreleyen avlusuna dört kapıdan girilmektedir. İnşâ tarihinden kalma iki tane yaşlı, ulu çınarın süslediği bu avluyu üç taraftan otuzbir sütun üstünde yükselen kırk kubbeli bir revak sarmaktadır. Parmaklıkları beyaz mermerden oyularak dantel gibi işlenmiş olan şadırvan, oymacılık ve taşçılık sanatının bütün inceliklerini taşır. Yazık ki, çınarlardan biri bu güzel

eserin üzerine devrilerek onu parçalamıştır.

Son cemaat mahallini üç taraftan onsekiz sütun ve dört direk üzerine oturtulmuş saçak kapatmaktadır. Abdülkadir Geylânî neslinden olan ve caminin haziresinde mezarı bulunan Şeyh Abdülkadir Efendi'nin “Hazret-i Hızır'ın makamı oldu bu âli makam” diye başlayan manzumesinde bahsettiği son cemaat mahallinin alt tarafını altı sütuna dayanan beş kubbe örter. Buraya açılan pencerelerin ve iki minarenin kapıları üzerinde çini panolar vardır.

Mabedin tek kubbesi altı sütun üstündedir ve iki yandan, birbirine bitişik ikişer yarım kubbeyle çevrelenmiştir. Çıkıntılı mihrap tarafında da beşinci yarım kubbe vardır. Kible kapısının üzerinden dışarıya üç pencere açılmıştır. Kubbe köşeleri eksedrarlarla bağlanır. Üç tarafta galeriler ve üst mahfiller vardır. Parmaklıklarla kapatılmış hünkâr mahfili sağ taraftadır. Bu mahfiller otuziki sütun üzerine otur-

Ana kubbe. (Fatır Sûresi'nin 41. âyeti)

tu muştur. Beş yarım kubbeyle çevrili ana kubbe çok ferah bir iç atmosfer oluşturur.

Mimarînin verdiği genişlik iç süsleme ile desteklenmektedir. Sinan'ın hemen bütün eserlerinde olduğu gibi, Atik Vâlide Camii'nde de nispetlerin ahengi ile anlam kazanan cephelerde süsleme yok denecek kadar azdır. Buna karşılık iç mekânda oldukça zengin bir tezyînatın olduğunu görüyoruz.

TEZYİNAT

Hat Atik Vâlide Camii'nin celfi sülüs yazıları XVI. yüzyılın önemli hattatlarından Hasan Üsküdarî tarafından yazılmıştır. Mihrap ile minberin her iki tarafında ve son cemaat mahallinin kapı ve pencereleri üstünde yer alan çini panoları lacivert zemin üzerine beyaz celfi sülüs hatlar süsler.

Son cemaat mahallinde Fetih Sûresi'nin üçüncü ve dördüncü âyetleri, Kelime-i Tevhid, Zümer Sûresi'nin elliüçüncü âyeti bulunmaktadır. Giriş kapısının sağında ve solundaki küçük kapılar üzerinde de Kelime-i Tevhid yazılıdır. Mermer kible kapısının üzerine süsleyen Osmanlıca manzum tâlik kitâbede ise inşaatın bittiği 1584 senesinin hicrî karşılığı iki satır halinde altı ayrı kartuşlu, ahşap bir levha üzerine şöyle düşülmüştür:

*Nurbânû o zat pîr ismet
Tara f-ı hayra eyleyip niyet
Etti bu mâbed-i lâtifî bina
Hüsnü ziba rey-i habbeza
Eseri hassıdır bu hayrı güzün
Oldu tarih zehi behşti berin
(991)*

Minberin sağındaki pencereler üzerinde bulunan çini panolarda Fetih âyeti, minber kemeri üzerinde ise Kelime-i Tevhid vardır. Caminin en görkemli yazısı mihrap çıkıntısının sağında başlayıp solunda biten ve yine lacivert zemin üzerine beyaz celfi sülüs hat ile yazılmış olan Âyetü'l-Kürsî'dir. Dörtüzdört yıllık bu çini kitâbeler hiçbir değişikliğe uğramadan bugüne kadar gelmiştir.

Ana kubbede koyu yeşil zemin üzerine beyaz celfi sülüs hat ile Fatır Sûresi'nin kırkbirinci âyeti, mihrap yarım kubbesi ve eksedrarların içle-

Celfi sülüs hat ile yazılı çini kitâbe.

Mihrap çıkıntısındaki çini pano.

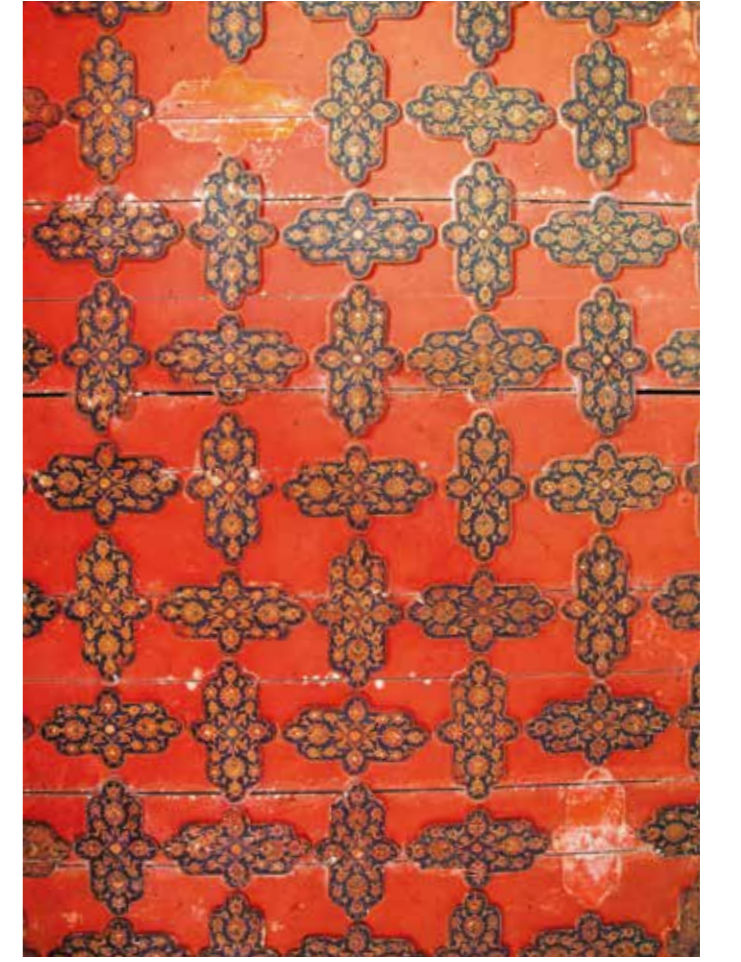
Mihrap çıkıntısındaki bulutlu kenar bordür.

Mihrap çıkıntısındaki rumi kompozisyonlu çini bordür.

Mahfil tavanı ahşap üstü kalem işleri.

rinde En'am sûresinin yetmişdokuz ve sekseninci âyetleri bulunmaktadır. Pandantiflerde ise yine celfi sülüs hat ile Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan, Hüseyin lâfızları yazılıdır.

Çeşitli zamanlardaki restorasyonlar sırasında sıva üstü kalemişleri gibi sıva üstü hatlar da orijinalliklerini kaybetmiştir. Hattın dökülen, akan, bozulan kısımları bir hattata danışılmadan ehil olmayan kalemkârlar tarafından tamamlanmış ve bozuk çanaklar, bozuk elifler meydana gelmiştir.

İznik Çinileri İznik çiniciliği XV ve XVI. yüzyıllarda en parlak çağını yaşamış, hem kalite ve teknik, hem de renk ve kompozisyon açısından en başarılı örneklerini vermiştir. Bu dönemde klasik renkler olan kobalt mavisi ve beyaz yanında yeşil, turkuaz, firuze ve kabarık kırmızı (mercan kırmızısı) da kullanılmıştır. Kabarık kırmızısının ilk örnekleri Süleymaniye Camii ve Hürrem Sultan Türbesi çinilerindedir.

Çinide mercan kırmızısının bulunması ile İznik çinileri, XVI. yüzyılın ikinci yarısında saray nakkaşbaşı olan Kara Memi'nin natüralist bitkisel üslubunu benimsediler. Kara Memi tezhiplerinde dört çiçek üslubunu (lâle, karanfil, gül, sümbül), bahar dallarını ve mercan kırmızısını çok kullanmış ve İznik çinilerinin üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

Atik Vâlîde Camii bu parlak çağın son yıllarında yapılmış ve hepsi sıralı tekniği ile imâl edilmiş en güzel çini örnekleri ile bezenmiştir. Camideki çini süsleme unsurları içinde en önemlileri mihrap çıkıntısının yan duvarlarında yer alan birbirinin aynı iki büyük panodur. Kara Memi etkili bu panolarda, mercan kırmızısı zemin üzerine beyaz rumîlerle süslü bir vazodan birbirlerine bağlı iki şemse çıkmaktadır. Şemselerin içinde lacivert zemin üzerine beyaz, kırmızı noktalı lâle, menekşe, karanfil, gül motifleri ve yeşil yapraklarla zenginleştirilmiş

bir kompozisyon yer almaktadır. Vazo ve iki şemsenin dışını zarif kıvrımlarla yükselen bahar dalları sarmalar. Bahar ağacı motifi Çin'den İran yoluyla Osmanlı tezyînatına girmiş ve ilk defa, Şehzâde Mehmed'e ithaf edilen "Kırk Hadis" yazmasında kullanılmıştır (1996 yılındaki restorasyon sırasında bu panodaki çiniler çalınmış, ancak bir müddet sonra bulunarak tekrar yerine konmuştur).

Caminin bütün çini kitâbelerini çevreleyen mavi zeminli bordür, panoyu üç taraftan dolaşır. Lacivert zeminli hurde rumîler ters simetri yaparak zarif bir mekik formu oluştururlar. Devrinin karakteristik kompozisyonu olan bu formlar, günümüzde de tezhip sanatçılarının çalışmalarına kaynak olmaktadır.

Mihrabın sağ ve solundaki çini kuşak bir ara bordür ve iki kenar bordürden meydana gelir. Ara bordür, "tığ" adı verilen ve içi kobalt mavisi, konturları koyu kobalt olan dilim-

li yapraklardan oluşmuştur. Mihrap yanındaki pencerelerin üç yanını çevreleyen kenar bordür ise, beyaz zeminde zarif ve ince dalı bir "S" iskeleti üzerinde kobalt mavisi ve kabarık mercan kırmızısı ile renklendirilmiş hataîli kompozisyonun meydana gelmiştir. Ayrıca bu bordürde 1550'lerde İznik çini paletine giren zümrüt yeşili yapraklar ve soyut form olarak "S" kıvrımlı kabarık mercan kırmızısı bulutlar kullanılmıştır.

Diğer ara bordürün alt ve üst kenarında bulunan kırmızı-beyaz zencerek, II. Selim Türbesi, Şehzâde Mehmed Türbesi, Edirne Selimiye Camii çinilerinde ve birçok İznik çinisi tabakta görülmektedir. Ara bordür beyaz zemin üzerine sür-git tarzında merkezî, yönlü hataî, bahar dalı ve saz yaprakları ile hazırlanmış bir kompozisyonudur.

Hat bölümünde bahsettiğimiz çini levhalardaki hat istifinin arasına serpiştirilmiş hançer yapraklar saz

üslûbunun en güzel örnekleridir. Saz üslûbu yaprak Osmanlı tezyînatına 1526-56 yılları arasında saray başnakkaşı olan Tebrizli Şahkulu tarafından kazandırılmıştır.

İznik çiniciliği XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra süratle bozulur. Renklerde, özellikle mercan kırmızısında soluklaşma, donuklaşma, desenlerde kabalaşma, sırda kirlenme, çatlama, desen ve kompozisyonlarda monotonlaşma görülür. Ne yazık ki bir daha XVI. yüzyıl İznik çinisi kalitesinde çiniler yapılamamıştır.

Sıva Üstü Kalemişleri Atik Vâlîde Camii'nin tezyînatında İznik çinileri kadar kalemişleri de görülmeye değerdir. Yapının iç duvarı, kubbe ve tavanlarında, sıva, ahşap, taş, mermer, deri ve bez üzerine renkli boyalar ve altın varak kullanarak "kalem" denilen ince kılı fırçalarla yapılan tezyînata kalemişi denir.

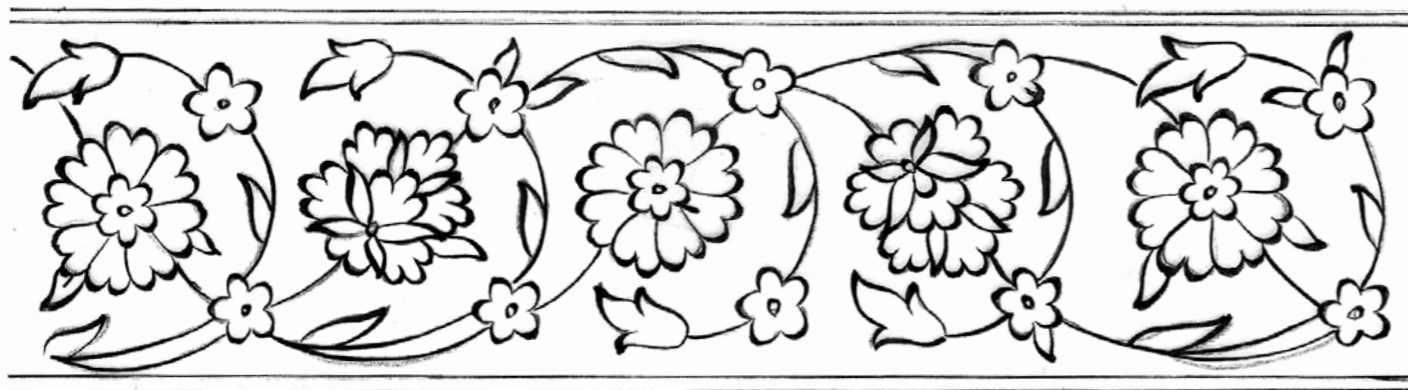
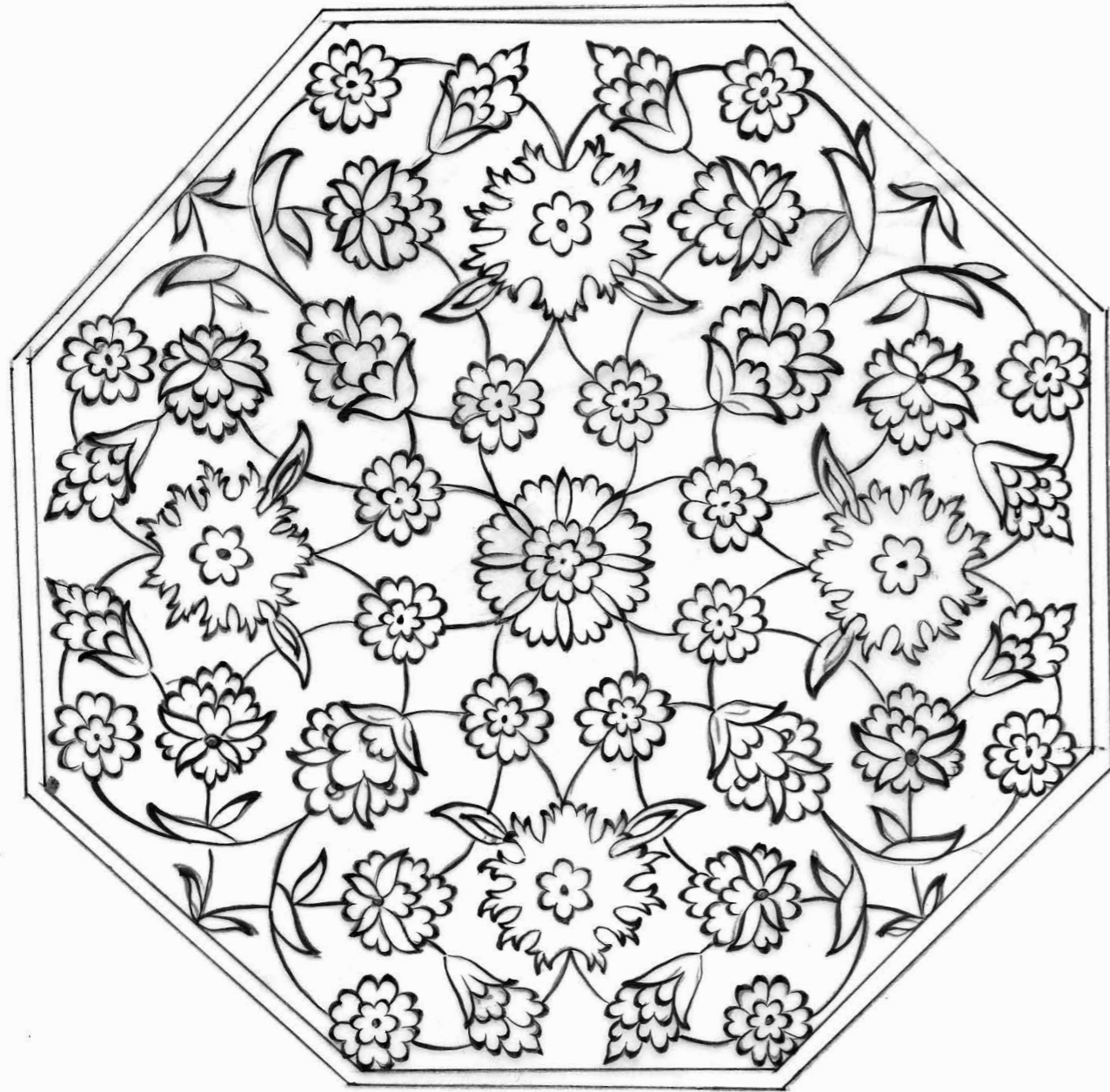
Sıva üstü kalemişleri klasik mimarî eserlerimizin hemen hepsinde sıva

yüzeyine sürülen kireç badana üzerine tatbik edilmiştir. Kullanılan malzeme; toprak, bitki ve metal oksit toz boyaların arap zamkı, yumurta akı gibi yapıştırıcı maddelerle iyice karıştırılması suretiyle elde ediliyordu.

Ehîl olmayan kalemkârlar tarafından yapılan tahrip edici restorasyonu birçok eserde olduğu gibi Atik Vâlîde Camii'nde de görmek mümkündür. İlki 1930'larda yapılmış olan restorasyonda çok güzel rumîli ve hataîli kompozisyonlardan oluşan orijinal tezyînatın üstüne son derece kaba hataîler, formları bozuk rumîler uygulanmıştır. Kubbelere, kemerlerin iç satırları ve pandantiflerdeki sıva üstü kalemişleri, bugün ana kubbenin çok küçük bir bölümünde orijinal haliyle bulunmaktadır. Bu kalemişinde domates kırmızısı zemin üzerine hançer yapraklı sür-git tarzındaki kompozisyon iki taraftan zarif bir geçme ile sınırlandırılmıştır.

Ahşap Üstü Kalemişleri Ahşap üstü kalemişleri sıva üstü kalemişlerin-

Atik Vâlîde Camii'nin tezyînatında İznik çinileri kadar kalemişleri de görülmeye değerdir.

Atik Vâlîde Camii desenleri.

den sonra Osmanlı tezyînatında en çok uygulanan tekniktir. Kalemişi yapılacak ahşap zemine önce sülyen astar çekilir, sonra zemin rengi sürülür. Eskiz kâğıdına hazırlanmış iğne perdahlı desen kalıbı kömür tozu yardımı ile silkelenerek zemine aktarılır. Daha sonra motiflerin zemin renkleri sürülür ve zemin rengin koyusu veya siyah ile kontur çekilir. Tezyînatın dayanıklılığını arttırmak için Osmanlı beziri veya yumurta akı (aher) sürülerek sırlanır. Tezhip inceliğinde ki bu kalemişleri geometrik (hendesî) paftalar şeklinde nakışhânedede tezgâh üzerinde çalışılır ve tavana monte edilir. Bu teknik XV ve XVI. yüzyıllarda dinî mimarîmizde hünkâr mahfilleri ve mahfil tavanlarında yakın mesafelerde kullanılmıştır.

Atik Vâlîde Camii müezzin mahfili, yan mahfil tavanları ve kible kapısı tavanındaki kalemişleri bu tekniğin en güzel örneklerindedir ve dörtüzyıllı aşarak zamanımıza bozulmadan gelmiştir.

Müezzin mahfil tavanı üçgen, beşgen, altıgen gibi çeşitli geometrik formların birbirlerine özel çitalarla birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Desenler, içinde bulunduğu geometrik forma uygun olarak kompozite edilmiştir. Ortada merkezî hataîden başlayan, yönlü hataîlerden çıkan ve küçük "S" iskeletleriyle çevrelenen bir kompozisyon altıgen paftaya; yapraklı başlıyan ve yarım "S" iskeletinden oluşan simetrik bir desen beşgen paftaya; çarkafelek formunda çok zarif bir kompozisyon ise yıldız paftaya nakşedilmiştir. Ortada lâle, yanlarda minik merkezî hataîden oluşan çiçek demeti üçgen paftayı süsler. Mahfil tavanını çevreleyen bordür, birbirini sararak ilerleyen ve biri hataî diğeri yapraklı olan iki iplikten oluşmuştur. Mahfilin tavanına yine geometrik paftalar üzerine rûmî kapalı formu ve hatâî motifleri nakşe-

dilmiştir. Bu tavanın bordürü devrinin en karakteristik desendir.

Caminin sol yan mahfil tavanı, içine hatâî ve lâleli kompozisyonun nakşedildiği kapalı bir formun uzunlamasına ve enlemesine yerleştirilmesinden meydana gelmiştir. Bu kalemişlerinde altın varak yanında aşı kırmızısı, yeşil ve koyu nefî yeşil renkler kullanılmıştır. Atik Vâlîde Camii ile yakın tarihlerde inşa edilmiş Kadırğa Sokullu Camii ve Edirne Selimiye Camii'nin müezzin mahfil tavanları da benzer tarzda kalemişleri ile tezyînat edilmiştir.

Taş Üstü Bezemeler Caminin bütünüyle beyaz mermerden yapılmış olan mihrabı ile yarı şeffaf satırlar oluşturacak kadar ince bir işçilik gösteren minberini, malakârî tekniğine benzer teknikte hazırlanmış taş üstü kabartmalı bezemeler süsler. Mihrabın üzerinde klasik dilimli rumî motifleriyle hazırlanmış bir kompozisyon vardır. Minberin yan cephesindeki geometrik, sonsuza giden, Selçuklu etkisindeki motifin köşelerine rumî bir kompozisyon nakşedilmiştir. Altın varaklı rûmî motifler, koyu nefî yeşil zemin üzerinde dans ederler. Minber köşeleri ise dilimli rumî ile sınırlandırılmış ve altın varakla kaplanmış bir çift lâleden meydana gelmiştir.

Üsküdar'ın göğsünde bir çiçek gibi açan Atik Vâlîde Camii'nin nadide nakışları bugünün ve yarının sanatçıları için ilham kaynağı olmaya devam edecek.

KAYNAKLAR

- Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*. Cumhuriyet gazetesi eki, 2005.
- Kemalettin Tuğcu, "Eski Vâlîde Camii", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 2, 1967.
- M. Baha Tanman, "Atik Vâlîde Sultan Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. IV.
- Nurhan Atasoy, *İznik*. TEB Yayınları, 1986.
- Semih İrteç, "Kalem İşlerimiz ve Teknikleri", *Sanat Çevresi*, S. 84, 1985.
- Zübeyde Cihan Özsayınar, "Üsküdar Atik Valde Camii Yazıları", *İlgi*, S. 60, 1990.

Minber köşesindeki lâleli bezeme.